

A NAGY HÁBORÚ A BORSSZEM JANKÓ KARIKATÚRÁIN*

Alkotók és alkotások a propaganda hálójában

Tamás Ágnes

tagnes83@yahoo.com

Absztrakt

A tanulmány célja, hogy bemutassa, mely események kaphattak teret a Borsszem Jankó című élclap hasábjain, melyek voltak azok, amelyeket olyan fontosnak ítélt meg, hogy rajzok is készültek róluk, mit „ismertetett” Borsszem Jankó a háború véres kronológiájából. Felmerül továbbá a kérdés, hogy a propagandacéloknak megfelelően, a cenzori utasításokat betartva vajon mi nem láthatott napvilágot az élclapban. A karikatúrákon megjelenő történeteket időrendi sorrendben vizsgáljuk évről évre, hogy kibontakozhasson egy kép arról, mit engedélyezett a cenzúra, milyen információkat és ellenséggépet közvetíthetett karikatúráin keresztül a cenzori előírásoknak engedelmeskedni kényszerülő alkotógárda, s mindezt milyen visszatérő motívumok, jelenetek segítségével tette.

A görcső alá vett háborús karikatúrák tanulságát úgy összegezhetjük, hogy Borsszem Jankó egyoldalúan, sematikus szemléltette az eseményeket: nem tájékoztathatott a vereségekről, tárgyalta természetesen a győzelmeket, akár osztrák-magyar, akár német siker született, igyekezett diadalként interpretálni a sikertelen hadmozdulatokat. Az ellenség megjelenítése erősen leegyszerűsítő, lekicsinyítő: a sokszor állattá lealacsonyított ellenség mellett az óriási, erőtlől duzzadó osztrák-magyar vagy német katonák láthatók, így biztosítva az olvasókat a várható győzelemről, hogy kétségeiket eloszlassák, a háborús lelkesedés pedig ne csökkenjen.

Kulcsszavak

karikatúra, Borsszem Jankó, cenzúra, propaganda, az ellenség vizuális degradálása

* Az anyaggyűjtést támogatta a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, Balassi Intézet „Dunatáji népek kutatása” program. Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük. Az említésre kerülő karikatúrák egy korpuszból kiválogatott legjellemzőbb alkotások (1914. június 28. és 1918. december 31. között a Borsszem Jankóban összesen 297 gúnyrajz jelent meg). A Borsszem Jankóban fellelhető egy életképekre emlékeztető képtípus is, amely a háborús hétköznapiakat mutatja be, de az ide tartozó alkotásokkal jelen tanulmányban nem foglalkozunk. Az első világháborús élclapi motívumok, szimbólumok összehasonlító elemzését lásd: Tamás (2014a). Az első világháború történetéről lásd például: Galántai (1988), Szabó (2009), Keegan (2010). A Nagy Háború képanyagáról lásd: Kunt (2011), Katona–Szarka (2014). A tanulmány írása közben minden eseménytörténeti hivatkozásnál a következő kronológiát használtuk: Pándi (1999).

„Borsszem Jankó, ... úgy ismertette az eseményeket és a bennük szereplőket, hogy az mindennél jobban bevésődött a köztudatba.” (1915. nov. 7. 9.)

Az elemzés forrásai és céljai

Kiválasztott forrástípusunk, az élclapi karikatúra a korszak népszerű műfaja volt, s a jelen elemzés tárgyát képező Borsszem Jankó egy nagy múltú, már 1868 óta az olvasókat megnevettetni, szórakoztatni kívánó élclap, melynek szereplői az első világháború időszakára már jól ismert figurákká váltak, képei és szövegei olvasók ezreit gondolkodtathatták el, amire utalnak az idézett köszöntő sorok az első világháború alatt megjelent kétezer-ötszázadik jubileumi számban. Azt, hogy miért egy élclap gúnyrajzait választottuk analízisünk forrásául, magyarázzák az ugyanitt napvilágot látott gondolatok Elek Artúr író, művészettörténész tollából: „A *Borsszem Jankó* kétezeröttszáz száma nem csak műveltségünk történetének kincsesbányája, hanem művészetünk történetéé is. Bennök született meg és nevelkedett európai mérték alá a magyar torzképrajzoló művészet.” (1915. nov. 7. 7.) Eberhard Demm pedig arra mutatott rá, hogy a karikatúrák elveszítették a háború időszakában korábbi funkciójukat – melynek lényegi eleme az olyan struktúrák kritikája, mint például a kormány vagy az egyház –, és „propagandaágensekké” váltak (1993: 166), tehát segítségükkel illusztrálható a propagandagépezet működésének eredménye.

Tanulmányunkban arra törekszünk, hogy bemutassuk, mely események kaphattak teret a *Borsszem Jankó* hasábjain, melyek voltak azok, amelyeket olyan fontosnak ítélt meg, hogy rajzok is készültek róluk, mit „ismertetett” *Borsszem Jankó* a háború véres kronológiájából. Felmerül továbbá a kérdés, hogy a propagandacéloknak megfelelően, a cenzori utasításokat betartva vajon mi nem kaphatott teret az élclapban.¹ A karikatúrákon megjelenő történeteket időrendi sorrendben vizsgáljuk, hogy kibontakozhasson egy kép arról, mit engedélyezett a cenzúra, milyen információkat és ellenséggépet közvetíthetett karikatúráin keresztül a cenzori előírásoknak engedelmeskedni kényszerülő alkotógárda, s mindezt milyen visszatérő motívumok, jelenetek segítségével tette, milyen eszközöket alkalmaztak annak érdekében, hogy a politikai karikatúra új funkciójá hatásos legyen.

1914: „No híres szerbek, hívtatok, itt vagyok!”

Az idézett mondatot a *Borsszem Jankó* szerzője egy – a megfutamodott szerb katonákat kereső – magyar huszár szájába adta a Szerbia elleni offenzíva megindítását követő számban (1914. aug. 16. 1.), de már a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet napján megjelent lap hasábjain megérintette az olvasót a háború fuvallata: „A hágai békepalota előtt” Mars áll, a háború római istene arcán széles mosollyal, ami nem a békemozgalom győzelmét közvetítette (1914. jún. 28. 9.).² A hadüzenetet követő számig is megfigyelhető a Szerbia ellenes propaganda,

¹ A korszak cenzúrájáról és a propagandáról lásd például: Lasswell (1971), M. Kondor (1975), Marquis (1978), Mucsi (1984).

² A kép az 1899-ben és 1907-ben – orosz kezdeményezésre – tartott hágai békekonferenciákra utal, melyeket követett volna egy harmadik is, de azt az első világháború kitörése következtében nem hívták össze. Mindkét konferencián a nagyhatalmak igyekeztek a fegyverkezés szabályait lefektetni és korlátozni a bevethető fegyvernemeket, csökkenteni a hadseregek létszámát, de a kortársak úgy vélték, hogy már a „...hágai békekonferenciákon a háború gondolata uralkodott” (*Hadi beszédek* 1915: 14).

melynek egyik eleme, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc véres eseményeinek megtorlási lehetőségét villantották fel a rajzolóknak,³ illetve utaltak a szerbek gyilkos hajlamára, arra, hogy ők már régóta háborúra készültek az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, előkészítik, legitimálják a kirobbanó háborút. Első oldalon Nikola Pašić szerb miniszterelnök elképzelt szobra kapott helyet, melyen a szerb tömeg felé háborúra buzdító arca látható a „belgrádi Janus”-nak, kezében bomba, ruhájának övében kézfegyverek, békearcát pedig nyugati politikusok felé mutatja, miközben szakállát és a szobortalapzaton álló sertését simogatja.⁴ A szerb miniszterelnök nemcsak kétarcú, de a képaláírásban szereplő mondata is kétértelmű, az értelmezése csupán a vesszők helyétől függ: „A szomszéd monarchiában gyilkolni nem kell félnek jó lesz.”⁵ E képek sorába illik a „Sz. Kir. udv. Bombakereskedés” ábrázolása, ahol Péter szerb király támaszkodik a fegyverkereskedés ajtajában, és csalogatja be a vevőket. A kirakat tanúsága szerint a szerb udvar széleskörű szolgáltatásokat nyújt: készítenek itt „családi bombák”-at, adnak a „merénylet urak részére erkölcsi bizonyítvány”-t, vannak petárdáik, kézfegyvereik, s „számos köszönő levél” is érkezett hozzájuk, ami azt sejteti az olvasóval, hogy nem csupán a trónörökös és felesége meggyilkolásáért felelősek a szerbek (1914. júl. 19. 7.).

A hadüzeneteket és a belgrádi támadást követő szám tartalmát már átjárja a háborús mozgósítás szelleme: bevonuló katonákat, búcsúzkodó nőket és gyerekeket vetettek papírra a rajzolóknak. A háború elején rögtön felbukkan a halál a „Leszámolás” című rajzon szerb katonai öltözetben, aki eddig mindig a magyarságot fenyegette, de a képaláírás szerint az osztrák–magyar katonák a halál felett is győzedelmeskedni fognak: „Sötét hegyek szörnyű mélyén/Régtől zeng a Halál dala,/Ránk lesett az éj éjén/Nagyszerbia védangyala.// Most majd győz a harci ének./Elvetjük örökre gondját:/Vad szerb álmok orv őrének/Összetörjük gonosz csontját.” A balkáni harcok előrehaladtával szeptemberben már Frank Liborius tábornok jelenti Hungáriának, Magyarország megszemélyesítőjének, hogy „Nemzetes asszony, tiszta már a lakás. Kiirtottuk az összes férgeket.” (1914. aug. 2. 9., 1914. szept. 20. 5.)⁶ A rajz valószínűleg a honvédek szerémségi sikereit ünnepli, miközben Liborius csapatai a Drinán való átkelést hajtották végre. A tábornok táskájának felirata alapján „Lisoform”-mal, a korszak ismert tisztítószereivel végezte a rovarirtást, s bár az ellenség nem jelent meg rovar képében, mégis nem-emberré, irtandó és irtható lénné vált, melynek megsemmisítése dicsőséggel járt együtt.⁷

A Monarchia Oroszország elleni hadüzenetét követő első címlapon is a csontvázként feltűnő halál kapott teret: II. Vilmos német császár rántja le II. Miklós orosz cárt „békeárcát”, hogy láthassa az egész világ, „mi rejlik a békeár lárva mögött” (1914. aug. 9. 1.). A kép üzenete szerint a cárt sosem törekedett a békére, mivel álarca magát a kaszást rejti. Egy héttel később, miután már Nagy-Britannia és Franciaország is az ellenség táborába tartozott, Bér Dezső rajzán egyszerre látható a négy ellenfelet reprezentáló négy alak „Az Entente-

³ Ilyen kép a „Véres árnyak” című karikatúra, melyen egy magyar katona puskával veri meg a szerbet miközben rugdossa (1914. júl. 5. 1.).

⁴ A 19. századi élclapi képeken és szövegekben is már a sertés volt a leggyakrabban a szerbekhez társított állat, s egyik legfőbb jellemvonásuk pedig a gyilkos hajlam. (Tamás 2014b: 125, 139)

⁵ A mondat emlékeztet arra a latin nyelvű, kétértelmű válaszlévele, melyet Merániai János esztergomi érsek küldött azoknak a főuraknak, akik II. András felesége, Gertrúd ellen készültek merényletre (1213): „A királynét megölni nem kell félnek jó lesz ha mindenki egyetért én nem ellenzem.” (1914. júl. 12. 1.)

⁶ Az országokat, régiókat tradicionálisan hölgyek, míg a nemzeteket, nemzetiségi csoportokat férfiak testesítették meg az élclapokban.

⁷ Az ellenségfogalmakról lásd: Koselleck (1997), Koselleck (1998: 12–23).

mulatóban”: az orosz katona a francia Marianne-nal enyeleg, miközben vodkát és abszintot isznak, a szerb fezzes figura buzukizik, az angol még csak bepillant a kocsmába, de tetszik neki, amit ott lát. A magyar szemlélőben ez a kép megerősíthette az erkölcsi fölény tudatát az antant országokkal szemben, s azt is sugallhatta, hogy akik idejüket a vendéglőben töltik ivással és flörtöléssel, nem biztos, hogy a harctéren kemény ellenfelek lesznek. Mivel Borszem Jankó sem szerbiai, sem galíciai osztrák-magyar győzelmet nem hirdethetett, így a szövetséges Németország tannenbergi sikerét rajzolta meg „Hős apák hős fiai” című alkotásán, melyen előrenyomuló német katonákat láthatunk a földön, a felhők között pedig a dicső sereget figyelő Otto von Bismarck (1871–1890) német kancellárt és I. Vilmos német császárt (1871–1888), egy másik rajzán e diadal jelentőségét a lipcsei népek csatájához (1813) hasonlította (1914. szept. 6. 1., 1914. szept. 6. 5.). A keleti és a nyugati fronthoz kapcsolódóan az aktuális őszi mezőgazdasági munkák újraértelmezésével is született két rajz: a korábbi II. Miklós lovon ülve „körülnéz a földjén”, s az országban a marokszedő nem más, mint a kolera, a halál pedig tizedeli – így szabaddá téve az utat a cár előtt – a lakosságot, ami ismét a „békecár” kegyetlenségére emlékeztette a szemlélőt. „A rheimsi szüret” alakalmával pedig nem szőlőt taposnak a német katonák, hanem franciákat, utalva arra a német győzelemre, mely során az ellenfélnek evakuálnia kellett Rheims városát (1914. szept. 27. 6–7., 1914. okt. 4. 1.).

Ismét szövetséges akcióját, a semleges Belgium lerohanását, melyet a nyugat-európai sajtó és a propaganda erőteljesen támadott, hiszen Németország megsértette a hadviselés szabályait, a magyar vicclap propagandakarikatúrája igyekezett a britek „hibájaként” beállítani. „A megfeszített Belgium” mellett két német katona áll, John Bull, Nagy-Britannia megszemélyesítője Pilátusként mossa kezeit egy lavór vízben, azaz nem tesz semmit, nem védi meg – ígéretével ellentétesen – a kisállamokat, nem megbízható. Belgiumot egy fiatal nő testesíti meg, akit Krisztushoz-ábrázolásokhoz hasonló módon feszítettek keresztre (1914. okt. 18. 1.).

A december 6-i számban Borsszem Jankó már osztrák-magyar sikerről számolhatott be, ugyanis a szerb kormány november közepén kiűrtette Belgrádot. „A belgrádi zsákmány” a magyar katona szuronyán I. Péter szerb király picit, torz krampuszként, akinek a szarva – a küzdelmek során – már letört. Szerbia és Magyarország között az élclap üzenete szerint olyan mértékű különbség van, mint az ördögi gonosz krampusz és a jóságos Mikulás között, de ettől a láncra vert krampusztól már a gyerekek sem félnek, a képaláírás szerint teljesen ártalmatlan, már legyőzték, beteljesült a bosszú az 1848–1849-es vérontásért (1914. dec. 6. 1.).⁸ Az év további számai a karácsonyi ünnepeket tematizálják nem karikatúrajellegű alkotásokon (például: „Huszárok a szentestén”, „Hazajött a katonafiú”, „Karácsony a lövészárokbán”) (1914. dec. 27. 3., 1914. dec. 27. 7., 1914. dec. 27. 10–11.).

1915: „Föltámadunk!”

A tavasz beköszöntével lelkesítette olvasóit Borsszem Jankó e felkiáltással, így is sugallva, hogy sikeresebb tavaszi–nyári hadműveleteket remél – elsősorban a keleti fronton (1915. ápr. 4. 1.). De az újévet is jókedvű, harcra kész huszárokkal köszöntötte a vicclap, akik az egyik rajzon egy „BUÉK 1915” feliratú töltényt illesztettek az ágyúba, de megjelent a béke angyala is, aki azonban nem tudott leszállni, mivel mindenhol szuronyba ütközött, amit rögtön követett a halál ábrázolása a farsangi bál hegedűseként (1915. jan. 3. 5., 1915. jan. 10. 6–7.). Az időjós békához hasonlóan a „hadisiker” béka nem jó időt, hanem sikeres évet prognosztizált a keleti fronton, mert a béka már majdnem elérte a létrán azokat a fokokat, melyekre a Przemysl és a Lemberg feliratok kerültek. A propagandakép inkább a hadicélokot foglalta össze, mint sike-

⁸ A december elején elkezdett szerb ellentámadás azonban sikeres volt, december 9-én a Monarchia elrendelte a visszavonulást.

reket dokumentált, mivel az orosz hadsereg a kép megjelenésének időpontjára már betört Magyarország területére, Przemyśl megtartása az osztrák-magyar hadseregnek nem sikerült, s Lemberget még 1914-ben foglalták el a cári erők. A teendőkön kívül az alkotók igyekeztek hangsúlyozni a német és az osztrák-magyar hadsereg küzdelmeket irányító szerepét – például a cirkusz hasonlatával. A két magabiztos porondmester, a német és az osztrák-magyar katona, akiket ugyan körbeveszik az állatok, de ezek rosszul tápláltak, s meghajolnak a két katona előtt, engedelmeskednek az erősebb fél akaratának (1915. febr. 14. 1., 1915. febr. 21. 5.).⁹ Éles kontraszt érzékelhető a rajzon a két tábor között, s nem csupán azért, mert az antant országokat animizálva, a központi hatalmakat pedig emberként jelenítették meg, hanem arányaikat illetően is. A behódoló állatok között láthatjuk az Orosz Birodalmat jelképező medvét, az angol oroszánt, a szerb sertést és a gall kakast, míg a szerb disznó mellett álló, takarásban lévő állat talán a Montenegrót szimbolizáló kecske. A legközelebbi ábrázoláson már csak az orosz medve bukkant fel, ahogy az osztrák és a német seregek bekerítették (1915. márc. 21. 1.),¹⁰ ami ugyancsak inkább a tervek képi megfogalmazása mint a valóság, mivel az osztrák-magyar-német bekerítő hadműveletre a Monarchia keleti fronton bekövetkezett vereségeit követően került csak sor 1915. április végétől. A przemyśli erőd feladását is igyekezett úgy interpretálni a rajzoló, hogy az ne tűnjön orosz hadisikernek: csupán az ördögi bőrbe bújtatott „ínség” tudta az orosz hadvezetés kezére játszani az erődöt (1915. márc. 21. 1., 1915. márc. 28. 1.). Ugyanabban a számban egy új szereplő is feltűnt a lap hasábjain, a harcias török katona, aki a brit-francia erőkkel szemben sikeresen védte a Dardanellákat. „Az angol-török box-mérkőzés” egyértelmű esélyese a török harcos, aki ereje teljében van, míg ellenfelének nemcsak a nyála csurog, hanem a fogai – hadihajók formájában – kihullnak az ütésektől (1915. márc. 28. 7.).¹¹

Nemcsak a keleti, de a nyugati fronton is megélénkültek az események a tavasz kezdetével, s „Az új francia offenzíva” kudarcán élcelődött a szerző, amikor torzrajzán Joseph Joffre francia tábornok egy rák hátán ül, előtte szögesdrót látható, de a kép üzenete szerint a francia erők taktikájukkal nem is fognak tudni előre felé haladni. A német lövészárkokat ismétlődő francia támadások érték 1915 márciusában, a támadásokat Joffre március 20-án állította le, mivel óriási veszteségeket szenvedtek el az első champagne-i csatában. Ugyancsak Franciaországhoz kapcsolódik az a rajz is, melyen Marianne utcalányként áll a „Rue Entente” sarkán, s – nem túl vonzó nő képében – csábos pillantással és mozdulatokkal igyekszik az olasz férfit becsalogatni a házába, amit az angol nő és a japánokat megtestesítő majom figyel a háttérben. A karikatúra még akkor született, amikor Olaszország nem lépett hadba az antant oldalán, de már csak ennek deklarálását várta a nyilvánosság, mivel hónapokkal korábban eldőlt tényé vált, hogy az ország nem a központi hatalmakkal vállvetve – ahová szövetségesei tartoztak – fog küzdeni. Ennek ellenére a rajzoló még semlegességét is hirdették, mivel „A három semleges Gráciák” egyike Olaszország Görögországon és Románián kívül (1915. jan. 31. 1., 1915. ápr. 25. 9.).¹² Nemcsak Itália, de az Amerikai Egyesült Államok is 1915 áprilisában tűnt

⁹ A cirkusz a lealacsonyítás, a gúnyolódás hosszú múltra visszatekintő eszköze a politikai karikatúrán.

¹⁰ Az országokat megtestesítő állatok – melyeknek csak egy része címerállat – a 19. század óta hasonló módon kerültek megjelenítésre, jól ismert jelképek voltak, melyekhez a szerkesztőknek nem kellett magyarázatot fűzni.

¹¹ A Török Birodalom még 1914 őszén megkapta az antant hadüzeneteit. Az ábrázolásmód azonban újdonság lehetett a magyar olvasóknak, mivel az Oszmán Birodalom korábban általában „Európa beteg ember”-eként gyenge katona képében kapott teret a vicclapokban. Lásd például: Tamás (2013: 48).

¹² Olaszország hadba lépése: 1915. máj. 23.

fel először „Wilson kucséber”-en keresztül (1915. ápr. 25. 5.).¹³ Az amerikai elnök ez évben nem gyakori szereplő, még egyszer bukkant fel lufi képében, mely dühében mindjárt kipukkad, s akinek mérgelődésén a magyar katona nevetett (1915. dec. 19. 3.), talán utalva arra, hogy bár Amerika nem tartozik a hadviselő felek közé, mégis komoly veszteségek érik.

A Borsszem Jankó osztrák-magyar sikernek csak az év őszén örülhetett, de addig is lelkesen propagálta szövetségesei sikeres erőfeszítéseit. A török alak óriási katonaként örökös, s nem engedi bejutni a Dardanelláknál az apró antant hajókat, demonstrálva a Török Birodalom ellenállását az antant támadásaival szemben (1915. máj. 2. 1.). Az ellenfelek méretbeli különbsége, s az, hogy a Rodoszi-kolosszusra emlékeztető török katona lábai alatt kell behajóznia a brit hadihajóknak azt üzeni, hogy az antant győzelme szinte lehetetlen.

A hadba lépés után Olaszország gráciából cigányasszonnyá vált, akit egy fal mögül az uralkodó, „A Re Galantuomo unokája”, III. Viktor Emánuel les meg, ami nem éppen egy gentlemanhez illő cselekedet (1915. máj. 30. 1.).¹⁴ Itália jövőbeli szerepét sugallja, amikor az ismét feltűnő „antant-mulatóban” Olaszország új szolgálólányként dolgozik Anglia oldalán, amihez Franciaország és Oroszország – akik az ajtóból leskelődnek – csak asszisztál. Magyarázza ezt a jelenetet és az Olaszországnak Anglia által tett területi ígéretekre utal az a kép, mely az olasz csizmát ábrázolja, ahonnan az olasz katona átnyúl az Adria túloldalára, Dalmáciába. A magyar karikatúra azonban az akció sikertelenségét jósolja, mivel az osztrák-magyar katona rátapos az olasz kezére, s puskájával megüti a fejét, ami az Alpok vonalában, a későbbi isonzói csaták helyszínénél látható. Amikor az olasz előrenyomulás már megközelítette az Isonzó folyót, annak partján fürdönadrágban áll az uralkodó, akinek testárányait nagymértékben eltorzította a rajzoló. A király belelógatja egyik lábát a vízbe, de azt túl hidegnek véli és fintorogva kiemeli, ami nem Viktor Emánuel harcra termettségét, bátorságát mutatja az első isonzói összecsapás előestéjén (1915. máj. 30. 5., 1915. máj. 30. 9., 1915. jún. 20. 1.).¹⁵

Ha az olasz frontról a keleti felé fordítjuk tekintetünket, megfigyelhetjük, hogy Przemysł szűzként kapott teret, de ezt a lányt most nem elveszítette a Monarchia hadserege, hanem megöleli, visszahódította. A német katona pedig – a közös győzelmet ünnepeleendő – az orosz medve hátsójába rúg. A további keleti fronton bekövetkezett sikereket tette közzé az a rajz, melyet a nyári munkák, az aratás ihlette: a halál kaszájával áll a búzatábla – és a kép – közepén, s osztrák-magyar katonák takarítják be a termést. Hátuk mögött kévékbe rendezett gabonát láthatunk feliratokkal (Stanislau, Przemysł, Lemberg), melyek mindegyike az orosz csapatoktól visszafoglalt város. A képen, annak ellenére, hogy közös diadalról volt szó, német katonák nem kaptak helyet (1915. jún. 6. 1., 1915. jún. 27. 1.).¹⁶ Osztrák-magyar–német győzelmet hirdet az a rajz is, melyen egy térkép pillantható meg a keleti frontról, s a német katona Varsónál, míg az osztrák-magyar Ivangorod mellett mosolyog, s innen integetnek egymásnak (1915. aug. 8. 1.). Csak a német katona az, aki a hatalmas Oroszországot hátsóján ismét megrúgja, s ettől az antant meginog. Az orosz akrobata fejére Luigi Cadorna, az olasz csapatok főparancsnoka egy cirkuszi majom képében mászik fel, két kezében pedig John Bullt és Marianne-t igyekszik megtartani az óriás (1915. júl. 4. 5.). Marianne balett táncosra emlékeztet,

¹³ Woodrow Wilson „béke csövet”, kukoricát és gépkocsikról szóló jegyzéket szállít Európába a feliratok szerint, de pálmaágakat és fegyvereket is láthatunk nála. A kucséber vándorkereskedő, aki általában déligyümölcsöt árul (*Pallas* 1894: 134).

¹⁴ A „Ré Galantuomo”, az „úri stílusú király” II. Viktor Emánuel, az első világháború alatt regnáló olasz uralkodó nagyapja volt.

¹⁵ Első isonzói csata, mely megállította az olasz előrenyomulást: 1915. jún. 23 – júl. 7.

¹⁶ Przemysł erődjét közös német–osztrák-magyar támadás során 1915. jún. 3-án foglalták vissza a központi hatalmak.

John Bull pedig bohócba. A lap nemcsak Olaszország hálátlannak beállított szerepén, hogy plusz teherként láttatják a rajzolók és alkalmatlan hadvezetésén gúnyolódni, hanem az antant alatomosságára is figyelmeztetnek egy másik karikatúrán: Olaszország egy álarcos hölgy után fut, de a „dicsőség” mögött, amit az antant kínál, csak a halál bújik meg (1915. máj. 16. 1.). Elsősorban Nagy-Britannia az, mely különösen rosszul bánik szövetségeseivel, például John Bull, amikor zsoldot fizet, az olasz figurának vonakodik pénzt adni, továbbá minden országot megtestesítő figura (olasz, orosz, belga, francia) sebesült, különböző testrészeit bekötözték, de a brit sértetlen. Hasonló az üzenete annak a gúnyrajznak is, melyen „John Bull trigája” halad előre, de a kocsija elé nem három lovat fogott be, hanem három férfit, egy franciát, egy orosz és egy olaszt (1915. aug. 29. 1., 1915. szept. 5. 1.). Nagy-Britannián kívül Oroszország „valódi arcát” is igyekszik megmutatni az alkotó, amikor a cár fejére egy átalakított koronát helyezett, amelyből egy koponya rajzolódik ki ismét utalva arra, hogy amerre Miklós cár jár, a halál is végig fog söpörni, akár bel-, akár külföldről legyen szó. Azt, hogy az emberélet értéktelen az orosz cár számára, s az alattvalók és a katonák csupán játékszerek, egy későbbi karikatúra is kifejezésre juttatja: II. Miklós már a cári hadsereg fővezéréként „szeret – nem szeret”-et játszik egy virággal, melynek szirmait emberi fejek díszítik. A cár elnyomó hatalmát illusztrálja az a kép, melyen az orosz foglyok jelentik ki, hogy „soha életünkben nem voltunk még ilyen *szabadok*” (kiemelés az eredetiben) (1915. okt. 3. 1., 1915. nov. 28. 7., 1915. dec. 12. 8.).

A lap megemlékezik a háború kitörésének egyéves évfordulójáról, amikor II. Miklós álmából felriad, mert Pax leszúrásáról, a béke megszűnéséről vizionált (1915. júl. 25. 1.).¹⁷ A „békecár” kudarcán kívül az antant nehézségeiről is értesülhetett az olvasó: az antanthatalmak koldusként járkálják végig a balkáni házakat, s igyekeznek a „Románia” és a „Bulgária” feliratúakba bejutni, s az ott lakóktól pénzt kérni. A karikatúra ráirányítja a figyelmet az erőforrások drasztikus csökkenésére, s arra, hogy a központi hatalmakkal együtt küzdő, illetve semleges országokat akarnak a háborúba az antant oldalán bevonni, s így kívánják erőforrásaikat növelni, új frontot megnyitni a Monarchia erőinek háta mögött (1915. aug. 15. 1.). Bulgáriával mind az antant, mind pedig a központi hatalmak tárgyaltak, de a balkáni ország végül 1915 szeptemberében – a központi hatalmak galíciai sikereit és az antant kudarcát látva a Dardanelláknál – a központi hatalmak táborába csatlakozott. Ezt a változást ábrázolja az a karikatúra, melyen a szerbek körül záródó körhöz – az osztrák-magyar és a német erőkön kívül – a bolgár is csatlakozik (1915. okt. 17. 7.). Az új szövetséggel kibővülve októberben a központi hatalmak döntő győzelmet arattak Szerbiában, s november végére megszállták az országot, amit megelőlegezett az a rajz, mely szerint Péter királyt egy osztrák-magyar és egy német katona már a siralomházban őrzi (1915. szept. 26. 1.). Péter és a szerb királyi udvar nem került fogságba, el tudtak menekülni Albánián és az Adrián keresztül Korfu szigetére, de a győzelmet több propagandakép ünnepelte – elsősorban az ellenség degradálásán keresztül. „Az antant-hadikórházában” Marianne és Mrs. Bull ápolják a betegeket, nevezetesen Eleftherios Venizelos görög miniszterelnököt, Edward Grey brit külügyminisztert és Nyikolaj Nyikolajevicset, a Kaukázus alkirályát, Péter azonban már menthetetlen, ő meghalt, hiszen neki nem a feje fölött van a lázlapja, hanem a lábán egy cédula a nevével (1915. okt. 24. 3.).¹⁸ A Szerbia felett ara-

¹⁷ 1916-ban is megemlékeztek a háború kitöréséről, de a szereplők megváltoztak: a jelenet egy vendéglőben játszódik, ahol Pašić és Péter beszélgetnek, a pincér, a halál a háttérből figyeli őket (1916. júl. 30. 1.).

¹⁸ Az angol hadvezetés a központi hatalmak balkáni sikereivel párhuzamosan felhagyott hadműveleteivel Gallipolinál és evakuálta seregeit a Dradanelláktól. Nyikolaj Nyikolajevics 1915 augusztusáig az orosz hadsereg főparancsnoka volt, majd a дума nyomására – elégedetlenségét kifejezve – a cár Kaukázus alkirályának nevezte ki, amit Nyikolaj Nyikolajevics büntetésnek, száműzésnek tekintett. A karikatúrán egy ivóedényt tart a kezében Nyikolaj Nyikolajevics, melyre a „Kaukázus” felirat került.

tott diadalt méltatja az a jelenet is, mely már nem a kórházban, hanem „Az ántánt kávéházában” játszódik, ahol a szövetségesek megbeszélik, hogy Szerbia helyzete „borzasztó”. A megszállás eredményes előrehaladtával újabb és újabb hasonló üzenetet közvetítő képet publikáltak: osztrák-magyar katona söpri le Szerbia térképéről Pétert és Pašićot, illetve szemtanúi lehetünk egy gúnyos scénáriónak, melynek címe „Tragikum a szerb vizeken”-nek. A torzrajz az Unicum reklámplakátjára épült, de ezen Péter király úszik – az Unicum helyett – koronája után, ezért is a kép alcíme: „Eluszik a korona” (1915. okt. 31. 7., 1915. nov. 7. 1., 1915. nov. 7. 32.). Osztrák-magyar katona vágja le a szerb hétfejű sárkány fejét, azaz egy-egy katona fejét, s biztos abban, hogy felülkerekedik, ugyanis a következőket mondja a sárkánynak: „Most már holtbiztos, hogy nem nyöl ki újra a fejetek.” (1915. nov. 21. 11.) Az osztrák-magyar katona erőtől duzzad, lendületes, harcias mozdulattal nyúl a sárkány egy újabb feje felé, míg az állat – hozzá nem méltó módon – ijedten tekint rá. A visszavonulás nehézségeit is megjelenítette a lap – saját elképzelése szerint: Péter és kísérete vendégségbe érkeztek Nikolához, a montenegrói királyhoz, aki azzal fogadta őket, hogy „Ha jösztek: lesztek, ha hoztok: esztek!”. Péter azonban szinte csomag nélkül álldogál, így kilátásai nem túl biztatók ilyen vendégszeretet mellett, továbbá a rajz Montenegró szegénységén is élcelődik, a háttérben pedig osztrák-magyar, német és bolgár katonák fegyverben tűnnek fel. Egy némileg későbbi képen pedig „Szállítják a montenegrói hadikincstárat”, Nikola és kísérei – Péterhez hasonlóan – szinte semmit sem visznek magukkal, üres a kincstár, kimerültek az erőforrásaik (1915. nov. 28. 8., 1915. dec. 12. 9.). A montenegrói uralkodó gonosz Mikulásként is teret kapott azon a képen, melyen Pétert látjuk, amint szomorúan kiteszi a csizmáját és „nagy drukdba” várja, hogy mit kap a Mikulástól, azonban színre lép Nikola, s ellopja a lábbelit, és „fut vele egész Cetinjiéig” (1915. dec. 5. 7.).

1916: „Hát ez az a híres Adria, ami után annyit vágyakoztunk?”

Nem csupán első világháborús, hanem jóval korábban megfogalmazott szerb hadicélokra gúnyolódik így az újev elején Borsszem Jankó, amikor az albán partokig eljutott menekülő szerb katona teszi fel a fenti kérdést, amire a válasz, hogy „Pfuj, hisz ez víz!” (1916. jan. 16. 3.). A szöveg a szerbek tudatlanságát sugallja, míg a kép egyrészt civilizátlanságukat demonstrálja – beleköpködnek és ürítenek a tengerbe – másrészt harcképtelenségüket, mivel cipőjük, ruhájuk tönkre ment a vonulás közben, s fegyverzetük is alig maradt.

Az új év elején e jeleneten kívül találunk még a korpuszban a karácsonyhoz kapcsolódó karikatúrát, mely szerint az orosz cárt a fenyőfa csak az elvesztett Kárpátokra emlékezteti, kiderül a britekről, hogy nem vágnak hőstettek végrehajtására, mivel azok a nőtlen férfiak, akiknek be kellene vonulniuk, sebtében elkezdtek házasságot kötni. A kilátástalannak ítélt helyzetüket mutatja az a kép is, mely szerint a brit már haldoklik, s „a funerátorok”, az oroszok és a franciák már az ágyához viszik John Bullnak a koszorút. Más szerepben tűnik fel Nagy-Britannia, amikor John Bull „szigorú policeman”-ként visszatartja Viktor Emánuel és II. Miklóst attól, hogy meg merjék szólítani a mellettük sétáló kisasszonyt, Paxot, azaz az esetleges békekötés megakadályozójaként szerepeltetik. Az olasz front eseményeibe az év elején „Vízkereszt”-kor kapcsolódhatunk be, de a karikatúra természetesen nem Jézus megkeresztelését örökítette meg a Jordán folyóban, hanem osztrák-magyar katonák nyomják bele az olaszokat az Isonzóba, miután a Monarchia csapatai december elején a negyedik isonzói csatában visz-szaverték az olasz támadást (1916. jan. 2. 11.; 1916. jan. 2. 3., 1916. jan. 16. 1., 1916. febr. 13. 1., 1916. jan. 9. 8.).

Eközben láthatjuk, hogy a brit diplomácia minden erejével azon dolgozott, hogy a semleges Görögország minél előbb belépjen a háborúba, s az antant erőit átcsoportosíthassa a Balkánról nyugatra, ami azonban 1917-ig nem történt meg. Mégis a próbálkozást mutatja, amikor Marsot pillanthatjuk meg, amint panaszkodik az athéni ókori romokon ülve, hogy már két hó-

napja csak unatkozik, hiszen nem történik semmi, a görögök még nem csatlakoztak a hadviselőkhöz. Később a britek kegyetlenségét, kíméletlenségét ábrázolták: „Az angol udvarló” a görög nőt már félholtra verte, de az „még mindig nem akar szeretni”, még mindig nem akarja az ország feladni a semlegességét (1916. febr. 20. 1., 1916. febr. 27. 1.).

Az antant problémáival szemben a központi hatalmak erejét hirdeti az a karikatúra, mely szerint „A központi sündisznó” minden irányból megsebesíti az ellenséget: a szuronyokból megrajzolt állatot nem tudja megközelíteni sem az angol bulldog, sem az olasz macska, a francia kakas ugyan felé kukorékol, de eredményt mégsem ér el, az orosz medve pedig vérző orral, feltartott manccsal ül a sün mögött. A központi hatalmak erősebbek, még ha kevesebben vannak, akkor is legyőzhetetlenek, mert az ellenfeleik a közelükbe sem tudnak férközni, annak ellenére, hogy minden irányból támadnak. Ha pedig összeütközésre kerül sor, mint például a „Verdun” című képen, a német katona hősisen küzd a franciával, s diadalmaskodni is fog a rajz üzenete szerint, míg az antant országok képviselői a háttérben korábbi vereségeikről beszélgetnek. Herbert Kitchener és Cadorna említi meg a sikertelen gallipoli hadjáratot, azaz az antant csapatok evakuálását a térségből, mely 1916 januárjában fejeződött be, és Durazzo (Durrës) elvesztését, melyet az osztrák-magyar csapatok foglaltak el 1916 februárjában (1916. febr. 27. 9., 1916. márc. 5. 7.). A kép érdekessége, hogy a hadisikereket az ellenség sorolja fel, ami így még megalázóbb számára. A Verdun körüli küzdelmek kapcsán ismét tematizálták a karikaturisták, hogy Nagy-Britannia csak kihasználja a szövetségeseit s csupán látszategység létezik az antanton belül, melyet valójában John Bull kényszerít ki. Ezt kifejezésre juttatja az a karikatúra, melyen a gonosz-ravasz vigyorral ábrázolt brit kötélén rángat pici bábokat, s fölényesen közli jelszavukat: „mindnyájan – egyért”. A bábuk nem mindegyike ismerhető fel, de biztosan azonosítható a japán majom, a francia, a görög, a montenegrói, a szerb és az olasz. John Bull tekintélyét ellenben rombolni törekszik az a kép, mely szerint gin és brandy közé bújt el a harcok elől, s csak a Zeppelinek támadásakor eszmélt fel, melyek megzavarták őt (1916. ápr. 2. 3., 1916. ápr. 9. 1.).¹⁹

A „Háborus testámentom. Az angol Biblia-Társulat engedélyével” című propagandakép összegzi a többfrontos háború állását: egy folyó partján olasz halott katonák fekszenek, a franciák már kisgyermekeket soroznak be, egy német katona pedig így szól a brithez: „Én vagyok a te urad istened, aki kivezet téged Egyiptomból.” (1916. márc. 5. 9.).²⁰ A német katona azonban nem megmenteni igyekszik népét, hanem a britet fülénél fogva vonszolja ki a piramisok árnyékából. Ugyancsak bibliai ihletésű karikatúrán „A business-evangelista”, Wilson elnök prédikál Dávidnak, a német sereg tengerészének és Góliátnak, a csúnya, eltorzított John

¹⁹ Verdun – a harcok elhúzódása következtében – később is torzrajzok tárgyát képezte. „Verdun ostroma” oly módon is teret kapott, hogy a német katona erőszakoskodik Verdunnel, egy hölgygel, John Bull pedig Franciaország kérésére sem lép közbe, nem siet szövetségese segítségére (1916. ápr. 16. 1.). Lásd még: 1916. márc. 26. 1. A német hadsereg már 1915 januárja óta intézett légitámadásokat Nagy-Britannia ellen, de ezek korábban nem ihlették meg a magyar rajzolókat.

²⁰ Az idézet a tízparancsolat majdnem szó szerinti változata (Mózes II. könyve 20:2). A további két képkocka tartalma még kevésbé biztosan magyarázható, mert a részletek rosszul láthatók: az egyikén Nikola montenegrói király tart az egyik kezében egy olyan pénzeszsákot, melyre font felirat került, illetve egy olyat, mely nem olvasható. A másik szerint egy – talán – anarchista dob bombát egy lovon elhaladó alak felé, s a képaláírás szerint „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré.” A kép azt sugallhatja, hogy a szorult helyzetben lévő Nikola esetleg az ellenségtől vagy semleges országoktól, akár spekulánsoktól is elfogad pénzt, míg a másik a cárnak „kíván” olyan halált, ami végzett a 19–20. században számos politikussal.

Bullnak (1916. márc. 12. 1.).²¹ A két fél szembeállítását többféle vizuális eszközzel is megtörtént: egyrészt a szép és a csúnya ősi ellentétével, másrészt a szerethetőbb Dávid és az óriási Góliát harcára való utalással, melyben Dávid kerekedik majd felül. Vallási ünnephez kapcsolódik az a gúnyrajz, mely szerint John Bull a Franciaországot szimbolizáló húsvéti bárány torkát vágja el, azaz nem csupán nem segít neki, de immár fel is áldozza (1916. ápr. 23. 1.).

Az amerikai elnök először – s nem utoljára – 1916 tavaszán tűnik fel Paxként, de a kép üzenete az, hogy ő hamis békeangyal, nem a békére törekszik, mivel glóriája és pálmaága is fegyverekből kirakott, töltényeken ül és pénzeszsákokat szorongat a kezében (1916. ápr. 30. 1.).²² Wilson hiába igyekszik Paxként tündökölni, mégis ez az eddigi „legvörösebb május” a magyar művész szerint: német, török, osztrák-magyar katonák ölik halomra az ellenséget (1916. ápr. 30. 1.). Az első világháború folyamán nem csupán a hadi fotókon, de ekkor már a karikatúrákon is megjelentek a halott emberalakok, és nem csak a halál szimbolikus ábrázolása kaszásként, ami a korábbi háborúk ábrázolásmódját jellemezte. Mrs. John Bull a háborús halottakat (Írország, Szerbia, Belgium megtestesítőit) nézi, mint ahogy V. György brit király mellett az ír csatatéren csak holttesteket láthatunk (1916. máj. 7. 9., 1916. máj. 14. 9.). „A londoni bádogos”, Edward Grey brit miniszterelnök is kapcsolódik Írország megemlékezéséhez, mivel ő az „Írland” nevű hordót fedi be, de már ott sorakozik három befedett hordó: Szerbia, Belgium és Montenegró (1916. máj. 21. 1.).²³ Mindegyik kép a briteket, akik saját propagandájuk szerint a kisnemzetek és a szabadság, függetlenség védelmezői, ellenkezőleg, a szabadság eltipróiként állítja be, illetve olyan nagyhatalomként, melyre nem érdemes a kisnemzeteknek számítani, mert nem fognak hathatós segítséget kapni. Ugyanezt támasztja alá a szemlélőben az is, amikor az osztrák-magyar katona veri meg egy deresen az olaszt – ünnepeelve a májusi előrenyomulás sikerét –, amit segítségnyújtás nélkül végignézi John Bull, Marianne és Miklós cár. Még ugyanebben a számban az „Aesopusi mese a telhetetlen kutyáról” című kép az olasz haditervekről mond ítéletet: a kutya a szájában egy „Trentino” feliratú húst tart, miközben az állat az Isonzó partján áll, s nézi önmagát a vízben (1916. máj. 28. 1., 1916. máj. 28. 9.). Aesopus meséje szerint a kutya, mivel azt hiszi, hogy a tükörképe egy másik állat, s neki nagyobb hús jutott, kiejti a szájából a húst, hogy megszerezze a nagyobbát, de így egyik sem lehetett az övé, amivel a kapzsiság veszélyeire intett az antik szerző és a karikatúra is: az olasz hadicélok túlzók, előrenyomulásukkal már meglévő területeiket is elveszíthetik.

Nem ókori fabula szereplője, de római mítoszokból ismert alak bukkan fel akkor is, amikor Neptunus, a vizek és tengerek istene kineveti John Bullt, aki egy elsüllyedő csatahajó roncsába kapaszkodik. A kép címe és a képaláírás szöges ellentétben áll a vizuális elemekkel. A címet („Rule Britannia!...”) egy angol hazafias dalból kölcsönözték, mely erősen kötődik a hadiflottához és Britannia nagyságát, tengeri harci potenciálját hirdeti. Neptunus provokációjára így válaszolt John Bull: „Mit röhög? Hát nem látja, hogy tönkremérem az egész német

²¹ Az Egyesült Államoknak mind az antant országaival, mind pedig a központi hatalmakkal volt gazdasági érdekeltsége, s ekkor, az elnökválasztás évében Amerika még elzárkózott a háborúba való beavatkozástól, a két fél közötti közvetítésre törekedett.

²² Azt a Mexikót, ahová az USA csapatai 1916 márciusától 1917 februárjáig többször is bevonultak, a Német Császárság nemcsak tanácsokkal látta el, de a felfegyverzésében is segített. Wilson még a béke – hamis – védelmezőjeként: 1916. jún. 4. 1. A rajz elkészítését motiválhatta Wilson május 27-i beszéde a béke szükségességéről, de az üzenete egészen más: Wilson, ha fenyegetés éri, utasát, azaz a békét dobna oda először a cápának. További utalás a mexikói konfliktusra: Wilson, mivel menetelés közben már nagyon izzad, kibékül inkább a közép-amerikai országgal (1916. júl. 9. 5.).

²³ Írországból 1916 áprilisában felkelés tört ki, az írek kikiáltották függetlenségüket abban a reményben, hogy az első világháborús események lefoglalják annyira a brit erőket, hogy nem tudják megfosztani őket függetlenségtől. A felkelést azonban gyorsan leverték, vezetőit kivégezték.

flottát!?” (1916. jún. 11. 1.). A karikatúra a jütlandi csata alkalmából készült, melyet mind a német, mind pedig a brit propaganda igyekezett győzelemként interpretálni. Mindkét tábor számos ellenséges csatahajót süllyesztett el, mégis a németek többet, ami okot adott arra, hogy győztesnek tekintsék magukat, a britek azonban – a jelentősen nagyobb veszteségek ellenére – úgy érveltek, hogy a német seregek sem érték el hadicéljukat, nem jutottak ki a világtengerekre. A Borsszem Jankó természetesen szövetségese diadalaként propagálta a tengeri csatát, s a „tengerek urá”-t igyekezett megszegényíteni rajzán. A nyár folyamán John Bull még egy egészen másik – de az eddig bemutatott képek alapján nem ismeretlen – szerepben is feltűnik, ő „Az ántánt földesura”, akit whisky és pénzeszsákok vesznek körül, egy indiai rabszolga legyezi pálmaággal, s míg ő kellemesen tölti az idejét, szövetségesei dolgoznak: egy francia és egy orosz katona aratja le a búzáját (1916. júl. 2. 1.).²⁴

Nyáron tehát ismét teret kaptak a keleti front eseménysorai is a lap hasábjain, miután Alekszej Bruszilov megindította offenzíváját – a nyugati frontot tehermentesítendő – az Osztrák–Magyar Monarchia ellen Galíciában. A „Bruszilov taktikája” című képen azt láthatjuk, amint az orosz parancsnok a holttestekből létesített hídon átkel a Prut folyón, azaz az orosz erők taktikája kimerült abban, hogy emberéletet nem kímélve, sok halottat hátrahagyva nyomulnak előre. Hasonló az üzenete annak a képnek, melyen orosz katonák küzdenek, és a Kárpátok fenyői sírok keresztjeire emlékeztetnek (1916. jún. 25. 1., 1916. júl. 23. 5.).²⁵ Az évszak másik fontos eseményére, a somme-i csatára is utal a lap például akkor, amikor egy nagy német katonai sisakot üt ököllel és fejjel a francia, John Bull öklei pedig véresek. A torz, vérző alakokhoz képest a német sisak biztosan áll, elmozdíthatatlan. Továbbá a vicclap gúnyolódik az olasz sikereken, akik a hatodik isonzói csatában – bár komoly áldozatok árán – de felszabadították Görz városát. A kép tanúsága szerint Viktor Emánuel egy teljesen lerombolt város előtt állva mondja, hogy „Ecco, fölszabadítottam!” (1916. aug. 6. 1., 1916. aug. 13. 9.), tehát erőfeszítéseinek nem sok értelme volt.

Az antant nem csupán a harcmezőkön járt sikerrel, hanem Románia hadba lépést is elérték, mellyel kapcsolatban az első karikatúra a románokhoz kapcsolódó 19. században is gyakran ábrázolt sztereotípiát, a civilizátlanságot jelenítette meg. „A kultura” című kép sátorokban élő, pásztorkodó románokat ábrázol, akik gyermekei mezítelenek, mégis arra a kérdésekre, hogy mi halad el fölöttük, azt válaszolja az apa, hogy „Azok ott a barbárok, fiam.” Ezt a képzetet erősíthette a román eredetmítosz átalakított változata, mely szerint Ferdinánd román király és Ion Brătianu miniszterelnök egy vérengző fenevad, egy hiéna tejével táplálkozik (1916. szept. 3. 7., 1916. szept. 10. 1.). Azt, hogy a román hadba lépés Olaszországnak kedvezett – mivel a központi hatalmaknak erőiket még több fronton kellett mozgósítaniuk, s így bízhattak abban, hogy előrenyomulhatnak és kiszabadulhatnak az Isonzó fogságából –, több karikatúra is igyekezett szemléltetni: a „Par nobile fratum” címűn például Viktor Emánuel megölelni készül Ferdinánd román királyt (1916. szept. 10. 7.).²⁶ A Borsszem Jankó jóslata szerint azonban nem sokáig lesz Románia hadviselő fél, mivel „Az oláh gebe”, az országot megtestesítő ló már ősszel kidől, ami miatt orosz szövetségese nem győz méltatlankodni (1916. szept. 24. 1.). Miután megérkeztek Romániába a német csapatok is Erich von Falkenhayn vezetésével, Erdélyben és Székelyföldön sikerült a központi hatalmaknak visszaverniük a támadást. Ezt tette közhírré az a rajz, melyen a halál egy mérleg két serpenyője között áll, s azt mondja a román királynak, hogy „Húzhatod már, Ferdinánd ... Odaát Falkenhaynt tették be ellensúlynak.” A mérleg serpenyőjébe egy pici, vézna alak kapaszkodik, s a serpenyőben ül Franciaország,

²⁴ A rajz az elhúzódó verduni küzdelmekre és az orosz offenzívára utal.

²⁵ Az offenzíváért annak ellenére, hogy Oroszország legsikeresebb első világháborús támadása volt, s a központi hatalmaknak óriási, pótolhatatlan veszteségeket okozott, az orosz sereg is súlyos árat fizetett.

²⁶ A Horatiustól származó idézet „nemes testvérpár”-t jelent.

Anglia, Olaszország és Oroszország, akinek a köpenye alá elbújt Albert belga király, Nikola és Péter. Ferdinánd lejárátását szolgálja, s nem túl hősiességére világít rá az a kép, mely szerint csapatai élén menekül. Bukarest elfoglalása után ő is csatlakozott a három vesztes királyhoz (1916. okt. 22. 1., 1916. nov. 5. 9., 1916. dec. 10. 1.).

1916 utolsó hónapjaiban a vicclap kommentálta a békekötésre tett erőfeszítéseket, a jegyzékváltásokat az antant és a központi hatalmak között, ahol a közvetítős szerepet Wilson vállalta magára. November elején torz „koraszülött”-ként került megjelenítésre a béke, melyet Marianne tart a kezében egy befőtt üvegben, míg a hónap közepén már „A béke hóhérai” elevenednek meg a karikatúrán: John Bull és Raymond Poincaré francia miniszterelnök, illetve egy háttal álló alak a békére igyekeznek rászorítani a koporsója fedelét, mert úgy tűnik „Nagyon eleven ez a halott.” A központi hatalmak interpretációja szerint ezáltal az antant tette lehetetlenné – túlzott követelése miatt – a békekötést, az ő hibájuk és felelősségük az is, ha a véröntés folytatódik (1916. nov. 5. 1., 1916. nov. 19. 1.).²⁷

1917: „Kergessétek el ezt a némbert!”

Az 1917. évi első negyedének meghatározó karikatúrái is még a békeajánlatokhoz és a békejegyzék-váltásokhoz kapcsolódnak az amerikai elnök főszereplésével, míg Európát kettősség jellemezte e tekintetben: egyrészt a fronton és a hátszágban – egyes politikai körökben Magyarországon is – felerősödött a pacifizmus 1916–1917 fordulójától, másrészt felerősödtek azok a hangok Nyugat-Európában, melyek a megsemmisítő győzelemig való küzdelem szükségességét hangsúlyozták. A torzrajzokon ez például úgy kapott teret, hogy Wilson tanárként jelent meg, de az antant országokat szimbolizáló gyerekek az óráján csak rosszkodnak, egy másik rajz szerint a katonáknak nemsokára már csak egy rossz álom lesz, hogy harcolniuk kell, Wilson „Az Európa-kávéházban” békét jelképező apró tárgyakat árul (például: Pax szobrát és a Bibliát) (1917. jan. 28. 1., 1917. jan. 14. 5., 1917. febr. 4. 1.). „Gyertyaszentelőkor” egy optimistább hangvételű kép látott napvilágot: Pax kijött a téli búvóhelyéről, s mivel rossz idő volt, kint is maradt. A néphit szerint, ha ekkor kijön a medve a barlangjából, és meglátja az árnyékát, mert süt a nap, akkor visszabújjik, mert a tél még hosszú lesz. Ha azonban nem pillantja meg a sziluettjét, kint marad, mert ez már a tél utolsó próbálkozása, nem lesz sokáig rossz idő, azaz a jóslat szerint már nem tartanak sokáig a harcok, mert Pax nem húzódott vissza hófödte rejtékhelyére (1917. febr. 4. 5.). Wilson még egy orosz hátán ül Herkulesként, amint háború és béke között kell választania, egy harcos álarc mögött is a béke látható, de a békeközvetítés sikertelenségét dokumentálja, amikor Wilson elsétál Pax mellett, s közli: „Kergessétek el ezt a némbert! Nem tudom nézni – meghasad a szívem.” (1917. febr. 11. 8., 1917. márc. 25. 1., 1917. márc. 11. 1.).²⁸

²⁷ A békegalambot akarta lelőni John Bull (1916. dec. 17. 1.), illetve az antant államok mindegyike igyekszik lepuffantani a galambot (1916. dec. 31. 10.). Hozzá kell tennünk, a központi hatalmaknak sokkal inkább érdekében állt a romániai sikerek után a status quo alapján békét kötni, mint az antantnak, mivel az antant 1916. évi nagy erejű, összehangolt támadásai jobb kimenetellel kecsegtettek, mint amelyeket az 1916. évi békeajánlat tartalmazott.

²⁸ Herkules a görög Héraklész római megfelelője. Héraklész az istenek védelmezője, a hősi önfeláldozás jelképe. Héraklész próbatételei közül az első egy óriási oroszlán legyőzése volt, amely rettenetesen tartotta a lakókat. Wilsonnak is elsősorban a brit (és a francia) ellenállást kellett volna „legyőznie” ahhoz, hogy 1917 év elején béke szülessen. Pax még egyszer lépett színre, a május 1-jei szám előtt, amikor egy munkás menti meg az életét (1917. ápr. 29. 3.), majd egy májusi számban Wilson indián bőrébe bújtatva, John Bull és Poincaré egy oszlophoz kötik ki a békét (1917. máj. 20. 9.), tehát ők a gyilkosai, az ellenségei.

A békekötés témaköréhez tartozik még az orosz különbéke lehetőségének felmerülése. Az orosz közvélemény háborúellenes volt az éhínség és a hátszág nehezékségei, továbbá a győzelmek ellenére a Bruszilov-offenzíva nagyszámú áldozata miatt, így II. Miklós a szentpétervári zavargásokat követően öccsének, Mihail Alexandrovicsnak adta át a hatalmat, aki azonban lemondott a trónról. A cárizmus végén e rendszert értékeli az a karikatúra, mely szerint a cár trónja egy „hullahegyen” állt, ami 1917 márciusában már nagyon billegett (1917. márc. 18. 1.).²⁹ A cár lemondásához kapcsolódik az a gúnyrajz is, mely szerint a balkáni legyőzött uralkodók egy kávéházban mulatják idejüket, amikor Miklós megérkezik, s a koronája nem a fején, hanem egy zsákban lapul, de a balkáni királyok mégis nagy örömmel fogadják: „Hurrá, meg vagyunk mentve! Megjött a mi patrónusunk!” (1917. ápr. 1. 1.). Az antantnak sem az orosz különbéke, sem pedig a belpolitikai zűrzavar nem állt érdekében, mivel mindkettő gyengítette a szövetségesek erejét, s a keleti front megszűnése nagy teherként nehezedett volna a nyugati hadszíntereken harcolókra.

A későbbi számokban, a breszt-litovszki béketárgyalások előestéjén megpillanthatjuk „A fejetlen kolosszust”, azaz Ivánt, „a fejetlen csodagólem”-et, aki John Bull szerint „...folyton összevisszabeszél...békéről, fegyverszünetről” (1917. nov. 25. 1.). Ezt követően megtörtént „A béke kiaszabditása”, ugyanis két munkás a béke sírjáról letaszított egy nagy követ, melyen a „gyűlölet” felirat szerepel, s egy másik rajz tanúsága szerint Mars is haldoklik, orvosai – Viktor Emánuel, Wilson, John Bull, Marianne – körülötte állnak, s türelmetlenül várják az „amerikai injekció”-t. „Az észbekapott óriás”-t, egy fehér zászlót lengető orosz katonát, aki a fegyverét már letette, még próbálják „barátai”, akik az előző képen Mars doktorai voltak, visszaráncigálni a harctérre, de ez már sikertelen, hiszen az antantállamok nagyon picik, erőtleneek az óriáshoz képest. Miután Szovjet-Oroszország megkötötte a fegyverszünetet a központi hatalmakkal, a békeangyal a keleti fronton a katonák feje felett látható, oltalmazza őket, míg a nyugati frontról menekül (1917. dec. 2. 8., 1917. dec. 9. 1., 1917. dec. 9. 3., 1917. dec. 30. 6–7.).

A karikatúrák természetesen reagáltak az év másik – s ma már tudjuk, a háború – sorsfordító eseményére is, az Egyesült Államok hadüzenetére: Wilson már belépett a ringbe, s dollárjeles bokszkesztyűjével harcba szállt, majd uszítóként bukkant fel (1917. ápr. 22. 3., 1917. máj. 20. 1.).³⁰ A háború egyre nagyobb kiterjedését illusztrálja az a rajz, melyen a Földet látjuk egy karddal átdöfve, s a földgömb vére csöpög (1917. ápr. 29. 9.).³¹ Az amerikai segítségen gúnyolódik, igyekszik azt kevésbé hatékonnak beállítani az a propagandakarikatúra, mely szerint „amerikai segítőcsapatok” helyett Wilson, „A nagy ígérő” csupán pénzt küld az angol és a francia kormánynak, bár tudjuk, az 1917 áprilisától meginduló amerikai hitelek is jelentősen javították az antant államok helyzetét, de az Egyesült Államok hadianyagot is szállított s megkezdte a csapatai áthajóztatását Európába. Amerikai egyenruhás katona először egy olyan karikatúrán jelent meg, melyen brit uniformisban látható a halál, aki nem engedi szabadulni az olasz és a francia katonát, s nyakon csípte az amerikai is. Az amerikai segítség indokoltságát, Nagy-Britannia erejének kimerülését tematizálta kép, melyen David Lloyd George brit miniszterelnök körül csak fej nélküli, csonkított emberek láthatók, de az ironikus képaláírás szerint az ország még „bírná a háborút” (1917. júl. 8. 11., 1917. júl. 15. 6., 1917. aug. 12. 7.).

²⁹ Az ideiglenes kormány 1917-ben még folytatta a küzdelmet az antant oldalán.

³⁰ Az USA hadüzenete Németországnak: 1917. ápr. 6.

³¹ A karikatúra érdekessége, hogy míg szinte minden kép kizárólag fekete-fehér, ezen piros színt is láthatunk. A vérvörös visszatér egy pünkösdi alkalmából készült képen is, melyen a harcok kegyetlenségét jelenítették meg. A kontrasztot a fehér színben megrajzolt béke képezi (1917. máj. 27. 1.). Az év tavaszától más változást is megfigyelhetünk a lap hasábjain: a cenzúra szigorodásával párhuzamosan egyre több üres hely tűnik fel a lapban „a cenzúra nem engedélyezte” felirattal (például: 1917. máj. 20. 7.).

Az antant nehézségeit még súlyosabbnak érzékeltették az osztrák-magyar sikerekről szóló képek: az Isonzónál az olasz katonák fejvesztve menekülnek, mint ahogy Viktor Emánuel is, s a hegyek mögül egy magyar katona arcát megformáló bajszos hold világítja meg a csatamezőt. 1917 júniusában a tízedik isonzói csatát a Monarchia erői nyerték meg, de a tizenegyedik 1917 augusztus–szeptemberében leginkább csak nagy veszteségekkel járt mindkét oldalon: nem sikerült az előrenyomulás, de megállították az olasz támadást. Az olasz front 1917 októberi áttörését azonban már ünnepelhette a Monarchia és a német hadsereg: ekkor egy térkép alakú „olasz csizma” zsákot kötöz be, szorítja össze a nevető osztrák-magyar és német katona. A zsákban Viktor Emánuel feje látszódik, az ő nyaka körül is szorul a hurok, nemcsak a harctéren katonái körül. Az olasz uralkodón gúnyolódik a „Győző Manó az olasz seregek élére állt” című rajz is, melyen az apró királyt láthatjuk csapatai előtt futni, menekülni. A vicclap ismét tematizálta azt is, hogy – a központi hatalmak magatartásával ellentétben – az antant többi országa ismét nem segített szövetségeseinek: „A gyors segítség” című képen az olasz király a folyóban fuldoklik, miközben a parton John Bull kényelmesen pipázik, Wilson pedig a következőket mondja Viktor Emánuelnek: „Csak egy kis türelem, Felség! Poincaré most hazaszalad, megtanul úszni és rögtön ki fogja menteni.” (1917. aug. 26. 3., 1917. okt. 28. 9., 1917. nov. 4. 3., 1917. nov. 11. 1.).

Egészen új elemként jelent meg a Csehországot az élclapokban a 19. század közepe óta szimbolizáló Vencel, aki a szlovák megyék után „nyulkál”, azaz a cseh emigránsoknak a Monarchia felosztására irányuló terveire reagált elutasítóan az élclap (1917. júl. 22. 11.).³²

1918: „A pyrrhusi mérleg”

A háborús évfolyamok utolsó évének egyik legelső karikatúrája Wilson elnököt ábrázolja, aki mint „tröszt-próféta” jelenik meg, s Mózesről eltérően nem tíz, hanem tizennégy parancsolattal tart egy táblát a kezében, melynek meghirdetésére „az emberiség” így reagált: „Dobd el mind a tizennégyet és csak egyetlenegyed hirdess: *Ne öl!*” (1918. jan. 13. 1.).³³ Már nem az emberiség egyetemes békevágát, hanem Romániáét mutatja az a karikatúra, mely az „ántant-iskolában” játszódik, s a román diák jelentkezik, hogy ki akar menni az óráról. „A hajléktalan Béke” pedig Iván házában „hosszú bolyongás után végre menedéket talál”. A kép a breszt-litovszki békeszerződés megkötését követő számban látott napvilágot, így méltatta Borsszem Jankó a keleti front lezárulását (1918. febr. 24. 1., 1918. márc. 10. 1.).³⁴

A nyugati fronton azonban sikeres előrenyomulást ünnepelhetett a német hadsereg, melyre több karikatúra is reflektált. „A nagy vereség után” címűn Poincaré menekül, „A nagy viaskodás után” pedig a Franciaországot jelképező gall kakas és az angol bulldog látható sebesülten, vérezve, legyőzve (1918. márc. 31. 1., 1918. ápr. 7. 1.). A Borsszem Jankó diadalittasan már Párizs ostromát vizionálta, illetve azt, hogy az Eiffel-torony előtti térre bomba csapódik be, s az emberek elrohannak, a „Francia vigasz” pedig a frontvonalak németek általi áttörése lenne, míg Georges Celemnceau francia miniszterelnök a szakadék szélére vezette szövetségeseit (1918. márc. 31. 13., 1918. ápr. 14. 10., 1918. jún. 2. 11., 1918. máj. 12. 1.).

A tavaszi hadjárat kifulladásának időszakából már csak néhány karikatúra foglalkozik a harcokkal, például az egyik – nem először – azon gúnyolódik, hogy az antant erők sok nem

³² A cseh területi igények később is megjelenítésre kerültek: 1917. nov. 4. 7. Barátságatlan cseh kutya harap bele a magyar figurába: 1917. nov. 18. 7.

³³ Wilson tizennégy pontos békejavaslatát 1918. január 8-i elnöki beszédében ismertette.

³⁴ Romániával a központi hatalmak 1917 decemberében kötötték meg a fegyverszünetet, a bukaresti békét pedig 1918. máj. 7-én (az előzetes békét 1918. márc. 5-én).

európai embert is feláldoztak („A színes ántánt”), majd augusztusban, az antant utolsó, győzelemhez vezető támadásának megkezdése után vonja meg Wilson „A pyrrhusi mérleg”-et (1918. júl. 28. 1., 1918. aug. 11. 1.). Az amerikai elnök, aki ekkorra – John Bull helyett – az elsődleges ellenséggé vált a Borszem Jankó hasábjain, megjelenik még Minotaurusként: a bika testű, Wilson-fejű állat egy védtelen fiatal hölgyre, Európára támad, illetve halálként is tetszeleg (1918. aug. 18. 1., 1918. aug. 25. 1.).

A háború végének közeledtét, a békevágyat sugallja az „Elég volt!” című rajz, melyen a béke anyala lebeg. A Monarchia (várható) szétesését vetíti előre az az alkotás, melyen Hungária és Ausztria mint házasságok tűnnek fel, s Hungária megígéri, hogy nem fog újra férjhez menni. A kép címe „67”, melyen az osztrák–magyar kiegyezés évszáma gyászkeretbe került, egy korszak lezárult (1918. okt. 13. 1., 1918. okt. 13. 7.). A béke közeledtével „Apad a vér-özön”, s ennek jegyében a vöröslő képen egy faágon fehér galambot pillanthatunk meg. Megérkezik „A várva-várt Mikulás” is Wilson-krampusz képében, akinek a puttonyában azonban egy angyal is helyet kapott, ami reményre adhatott okot. Hasonló az üzenete annak a karikatúrának, melyen Wilson anygként bukkan fel, immár a magyar szemszögből elfogadható békeszerződésbe vetett hitet szimbolizálva. A témához kapcsolódó utolsó gúnyrajzon Pax látható anyaként, apaként pedig Mars, az „1919” feliratú bölcsőben „Az újszülött”, a béke fekszik ártatlan csecsemőként (1918. okt. 20. 1., 1918. dec. 1. 1., 1918. dec. 22. 7., 1918. dec. 29. 1.).

Összegzés

A górcső alá vett háborús karikatúrák tanulságát úgy összegezzük, hogy Borsszem Jankó – alkalmazkodva a cenzori gyakorlat által kialakított keretekhez – igen egyoldalúan, sematikus „ismertette az eseményeket”: nem tájékoztathatott a veszteségekről és vereségekről, s a nehézségekről is csak a háború utolsó évében villantott fel életképeket (például: hadifoglyok helyzete, éhezés, áruhiány a hátszágban). A negatív események bemutatása a morált nemcsak hátszágban, hanem a fronton is rontotta volna, már csupán azért is, mert a hazai sajtótermékek eljutottak a frontvonalak mögé is. Az ellenség esetében azonban felhívta a figyelmet az ott élők rossz körülményeire elhallgatva a hazai állapotokat.

Tárgyalta továbbá a győzelmeket, akár osztrák-magyar, akár német siker született, igyekezett diadalként interpretálni a sikertelen hadmozdulatokat. Az ellenség megjelenítése erősen leegyszerűsítő, lekicsinyítő, a degradálás vizuális eszközei azonban nem tekinthetők újszerűnek. A 19. század második fele óta közismert jelképeket és sztereotípiákat használtak az alkotók azért, hogy a Nagy Háborúról szóló karikatúráikon is megsemmisítsék az ellenséget. A sokszor állattá lealacsonyított ellenség mellett az óriási, erőtlől duzzadó osztrák-magyar – és a legtöbb rajzon – német katonák kaptak teret, így biztosítva a szemlélőket a várható győzelemről, hogy kétségeiket eloszlassák, a háborús lelkesedés pedig ne csökkenjen.

Láthattuk, hogy számos visszatérő motívumot használtak a propagandakarikatúrákon (például az események ünnepekhez, munkákhoz való kötése, ókori, bibliai mondák, mítoszok átdolgozása), illetve mindegyik ellenséges ország megjelenítésekor felfedezhetünk olyan vonást, melyet a leginkább ábrázoltak. Olaszország és királyuk legjellemzőbb tulajdonsága a gyávaság, az orosz cáré a kegyetlenség, John Bull cserben hagyta a semleges kisnemzeteket és szövetségeseit is, Uncle Samhez a pénz és kétszínűsége köthető, míg Franciaországhoz Marianne túl kacér nőiessége. A gyorsan dekódolható, leegyszerűsítő sztereotípiák alkalmazása a sikeres propaganda egyik legfontosabb eszköze.³⁵ Második helyen a pejoratív, becsmérlő neveket

³⁵ A propaganda módszerek nyolc alapvető kategóriáját összeállította: Brown, Alexander C.: *Techniques of Persuasion: From Propaganda to Brainwashing*. Harmondsworth, 1963. 94. Idézi: Marquis (1978: 486).

említette a szerző, amire a magyar karikatúraanyagban kevés találunk példát – elsősorban a forrástípus következtében. A nyugat-európai karikatúrákat sokkal inkább jellemezte a barbár ellenség és a civilizált, humánus saját csoport szembeállítása (Tamás 2014a: 73–74), így több ilyen jellegű csoportnévvel is találkozhatunk, melyek negatív asszociációkat ébreszthettek a szemlélőkben (kannibálok, hunok stb.). A tények kiválogatása, elhallgatása azonban a Borsszem Jankó alkotóinak is alapvető technikája volt, a negyediként és ötödikként felsorolt módszerek, a rémhírterjesztés és a szlogenek alkalmazása ismét kevésbé jellemezték a magyar vicclap torzképeit. Az egyoldalú kijelentések közvetítése és a lehető legkevesebb, vagy akár egyetlen egy főellenség kiválasztása, aki mindenért okolható, igen jellemző a karikatúrákra is. A háború előrehaladtával a hadiszerencse változásától, új hadviselő felektől és a frontvonalak aktivitásától függött, hogy melyik ország került az adott időpontban a legtöbbször a lap gúnyrajzaira, de általában elkülöníthető, hogy mely országot tekintették a „főellenségnek”. Ha kevés vagy csak egy ellenséget állítanak a rajzoló az olvasó fókuszába, a közönség talán jobban tud azonosulni azzal a céllal, hogy őt le kell győzni, s a bűnbakképzés mechanizmusai is jobban működnek, mintha több ellenségképet villantanának fel. Ennek ellenére találunk olyan ábrázolásokat is, ahol az ellenséges szövetség tűnik fel mint elsődleges ellenfél, de ezeken az alkotásokon a teljes saját csoportot állítják szembe a másikkal, az ellenséges csoporttal. A szerző utolsó elemként azt a kívánt hatást vetette fel, hogy a propagandaképeket látva, melyek azt sugallják, hogy sokan csatlakoztak egy mozgalomhoz (például: a hadsereghez), a szemlélő is ezt tegye, s mivel már sokan bekapcsolódtak, a győzelem is biztosnak tűnik a harcolók számára. A karikatúrákon kevésbé érhető tetten a mozgósítási szándék, ez alól kivételt képeznek például az élclapokban is megtalálható hadikölcsön plakátok, melyek a hátszág anyagi erőfeszítéseit, ráfordítását kívánták növelni. E propagandatechnikák mellett megemlíthetjük még a képek sokszor egyszerű, érthető szimbólumhasználatát és a szöveges részek hétköznapi nyelvezetét, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy széles olvasóközönség értelmezhesse hasonló módon az alkotások üzeneteit.

A Borsszem Jankó propagandaképeinek elemzéséhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy az alkotók tudatában voltak annak, hogy e karikatúrák hatalmi eszközök, s később az élclap szerkesztője visszaemlékezésében arról írt, mennyire nem tartja őszinték ezeket a torzképeket (Molnár 1930: 6). E gúnyrajzok tehát kevésbé tükrözhatték a társadalom véleményét, mint a korábbi évfolyamokban publikált karikatúrák, inkább az első világháborús propagandagépezet működésének eredményéről adnak plasztikus lenyomatot.

Irodalom

- Demm, Eberhard (1993) Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History*, 1993/1. 163–192. <http://dx.doi.org/10.1177/002200949302800109>
- Galántai József (1988) *Az első világháború*. Budapest, Gondolat.
- Hadi beszédek* (1915) 11. füzet. Magyary Géza egyetemi tanárnak 1914. december 11-én tartott felolvasása. A békemozgalmak és a világháború. Budapest.
- Katona Anikó – Szarka Anita (2014) *Képpé formált háború. Az első világháború nemzetközi képes emlékei*. Budapest, Osiris.
- Keegan, John (2010) *Az első világháború*. Budapest, Európa.
- Koselleck, Reinhart (1997) *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. [ford.: Szabó Márton] Budapest, József Műhely.

- Koselleck, Reinhart (1998) Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (1998 szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, József Műhely. 12–23.
- Kunt Gergely (2011) Az ellenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 2011/12. 227–242.
- Lasswell, Harold D. (1971) *Propaganda Technique in World War I*. London, Cambridge.
- Marquis, Alice Goldfarb (1978) Words as Weapons. Propaganda in Britain and in Germany During the First World War. *Journal of Contemporary History*, 1978/3. 467–498.
<http://dx.doi.org/10.1177/002200947801300304>
- M. Kondor Viktória (1975) Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szerkezete. *Magyar Könyvszemle*, 1975/1. 75–82.
- Molnár Jenő (1930) *40 év – karikaturákban. Borsszem Jankó konferánsza*. Budapest.
- Mucsi Ferenc (1984) Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle*, 1984/1–2. 192–202.
- Pallas Nagy Lexikona* (1894) 8. köt. Budapest, Pallas.
- Pándi Lajos (1999) *Köztes-Európa, 1756–1997* (kronológia). Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Szabó Dániel (2009 szerk.) *Az első világháború*. Budapest, Osiris.
- Tamás Ágnes (2013) Torzrajzok a Balkán-háborúkról. *Létünk*, 2013/2. 42–62.
- Tamás Ágnes (2014a) Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése. *Aetas*, 2014/3. 59–77.
- Tamás Ágnes (2014b) *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, Kalligram.